

DE RIETGRACHT EN DE ‘VRIJHEID VAN GENT’

Deel 2. Complexe waterlopengrens

Luc Devriese, Frank Gelaude

In de vorige bijdrage over het grondgebied van het Gentse schependom en de Rietgracht zagen we dat het middeleeuwse Gent heel wat groter was dan de stad binnen zijn vesten. Ook buiten de stadsversterkingen werden grote landelijke zones bestuurd door de Gentse schepenen. Zij maakten integraal deel uit van het Gentse schependom, van de ‘Vrijheid’ of het ‘Vrije’ van Gent, zoals beschreven in deel 1.

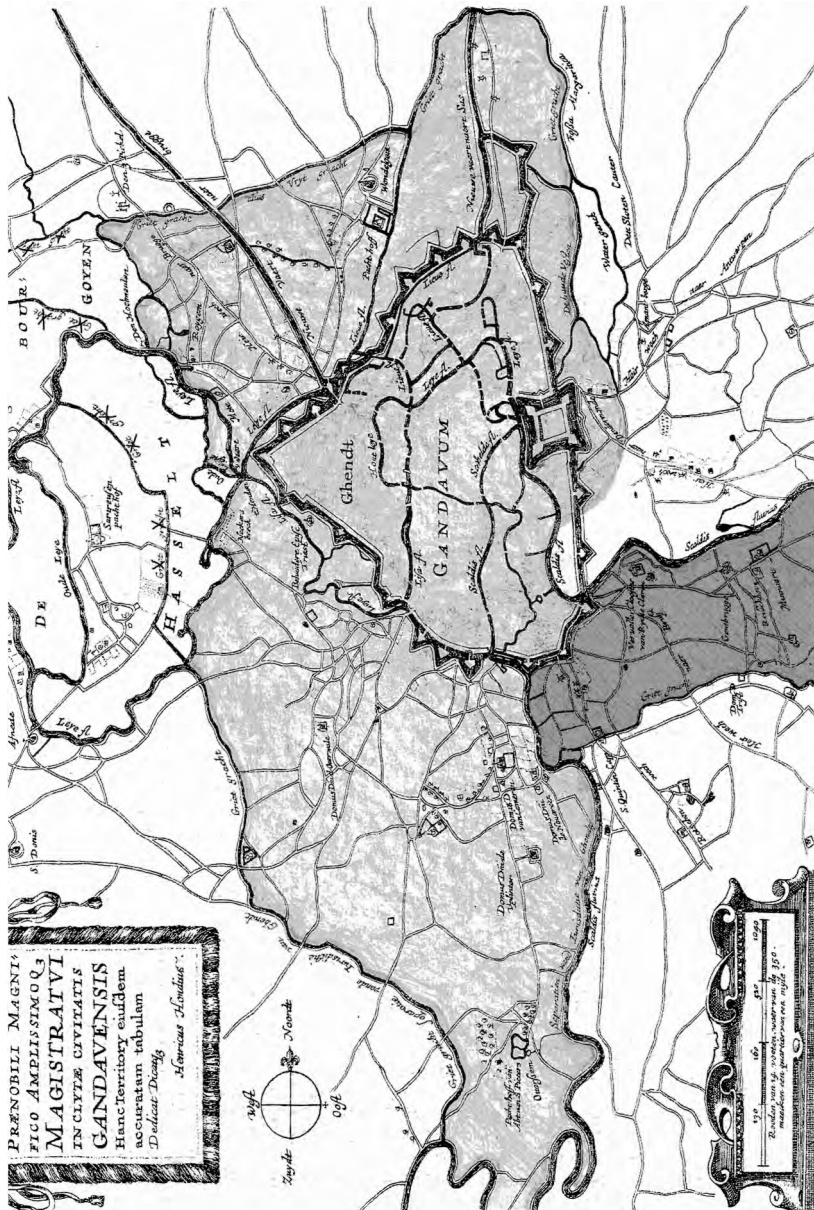
Gent: veel groter dan de versterkte stad

De Vrijheid die de basis vormde van wat in de Franse Tijd ‘la Commune de Gand’ zou vormen en later de Gemeente Gent, was veel uitgestrekter dan de versterkte stad. Enkel in het oosten en het zuidoosten viel de 14de-eeuwse stadsversterking en de droge vestgracht rond het Sint-Baafsdorp samen met de grens van het Schependom.

Nadat de stadsversterking in de calvinistietijd ingekort werd tot aan het Nieuw (later Spaans) Kasteel, lag ook daar de grens van het Schependom enkele honderden meter buiten de stadsvesten. Bij deze grootschalige werken in 1577 – 1584 werden de vesten teruggetrokken om de stad beter verdedigbaar te maken. Vanaf die tijd vielen stadsversterkingen en stadsgrenzen enkel tussen Nieuwenbos en de Keizerpoort samen. De Nederschelde vormde er eeuwenlang een moeilijk in te nemen waterverdediging (1). In het westen van de stad, aan de Overzet bij Malem, naderden de stadsvesten bij Einde Were tot op een paar honderd meter van de grens. Overal elders strekte de Vrijheid van Gent een flink eind buiten de stadswallen.

Natuurlijke grenswaterlopen verbonden door grensrachten

Wanneer er sprake is van de middeleeuwse grenzen van Gent, wordt steevast de Rietgracht vernoemd. Deze gracht vormt echter niet het hele verhaal van de grenzen, verre van. Ook de ‘grote’ Gentse waterlopen werden ingeschakeld als watergrens. Die gedeelten werden uiteraard geen Rietgracht genoemd. Men sprak er van Schelde, Leie of Lieve, maar de grensfunctie was dezelfde.

Afb. 1. Kaart van het Gentse Vrije gebaseerd op de gravure uit (vermoedelijk) 1637 van Hendrik Hondius van de Jurisdictie van Gent zoals weergegeven in De Potter, F. (s.d.), *Gent van de oudsten tijd tot heden*, deel 1. Enkel het gebied binnen de werkelijke grenzen werd ingekleurd. De in 1795 niet bij Gent opgenomen delen van Gentbrugge en Ledeberg gelegen binnen de Rietgracht staan donkerder weergegeven (kaartbewerking Adrien Brysse). De foutief aangeduide 'Grietgrachten' in de Assels en de Bourgoyen werden doorschraapt. Deze veel gebruikte voorstelling van Hondius is cartografisch niet correct.

De grenzen waren dus deels natuurlijke, deels kunstmatige waterlopen. De natuurlijke waterlopen bleven zoveel mogelijk door menselijk ingrijpen binnen relatief vaste beddingen, met elkaar verbonden door grachten. In wat hierna volgt gaan we op zoek naar de grenzen en pogen we een vlugge schets er van te geven.

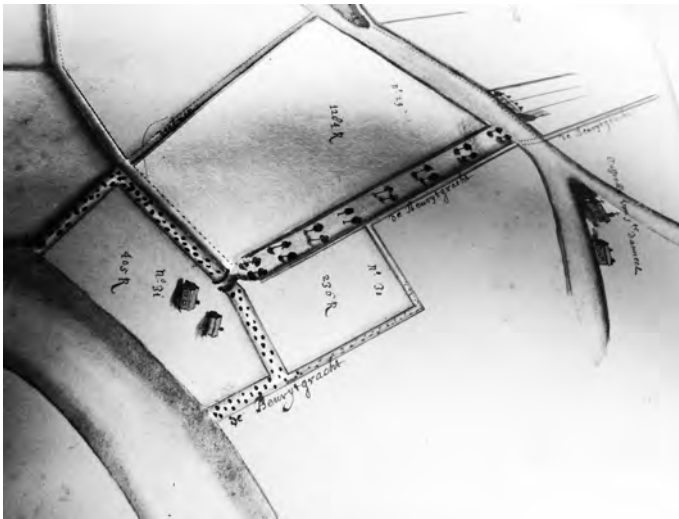
We starten onze zoektocht naar de grenzen van het Gentse schependom op een punt waar de versterkte stad ook buitengrens was van de Gentse Vrijheid: aan de Niewenbosbrug bij Sint-Anna. Het parcours van grenswaterloop (afb. 1) bestond er, zoals hierboven geschetst, voor lang stuk uit de Nederschelde en dat tot ver buiten de versterkte stad. Het Gentse grondgebied strekte tot een heel eind voorbij de Keizerpoort tot ver weg in de Gentbrugse Meersen, ongeveer tot waar actueel de Emiel Van Swedenlaan onder de autosnelweg loopt. Op die plek verliet de grens als gracht, Rietgracht, de Nederschelde en precies daar werd in recente jaren een stukje van de historische gracht gereconstrueerd. De Rietgracht volgde in deze uitgestrekte laaggelegen zone (grotendeels de Gentbrugse Meersen) een parcours over eerst Gentbrugs en daarna Ledeberts grondgebied tot aan de Meierij aan de noordzijde van de Hundelgemse steenweg bij de Ledebertse Botermarkt (afb. 2 en 3). Van daar af stroomopwaarts fungeerde de (in de 18de en 19de eeuw rechtgetrokken) Bovenschelde als grens tot voorbij de Ringvaart en de verdwenen Ottergemhoeve aan het eindpunt van het Kanaal van Zwijnaarde (2).

In deze zone dicht bij Nederzwijnaarde werd weerom een gracht gegraven en werden beken verbonden om een continue (kunstmatige) waterverbinding te verwezenlijken tussen het stroomgebied van de Bovenschelde en dat van de Leie. Daar echter kregen de grensgrachten niet de naam Ryt of Rietgracht toebedeeld. Bij Zwijnaarde werd de grenswaterloop Leebeek (Leybeke) genoemd, vervolgens bij Sint-Denys-Westrem eerst Maaltebeek (afb. 4) of Scheidbeek (officiële naam) en tenslotte Schoonmeersbeek (afb. 5). Dat waren en zijn nog altijd (voor zover ze nog bestaan) effectief onderdelen van de Rietgrachtgrens. Om onsmakelijke misverstanden te vermijden (en wellicht ook om aan de wensen van verkavelaars en bewoners te voldoen) werden de zeer logische namen van Scheidbeek en Scheidstraat, in de vorige eeuw meestal veranderd.

In het noordwesten werd de grens van de Gentse Vrijheid gevormd door de huidige met plezierbootjes bevaren Leie tussen ongeveer de jachthaven voorbij de Sneppebrug en Aan de Bocht en vandaar af door een oude Leiearm, die de Watersportbaan 'dwarst'. Die loopt door tot aan de Overzet (Constant Dosscheweg) en vormt de westelijke grens van Malem. Hij vervolgt zijn weg verder tot aan de Hoosmolen bij de Bourgoyen. Het allergrootste deel van de Bourgoyen hoorde niet bij het Vrije van Gent. Daar vormde de Molengracht

Afb. 2. Een overblijfsel van de Rietgracht aan de Bovenschelde bij het 'Vissershuisje' op de Meierij (Ledeberg) in gebruik als visvijver. Herfstige foto uit 2011.

Afb. 3. Detail van de grens van de Vrijheid van Gent ter hoogte van de Ledebergse Meierij. Met een stukje van de Rietgracht (hier 'Bevryt gracht' genoemd) tussen de Hundelgemsesteenweg en de Bovenschelde (detail uit een van de kaarten in 1691 door Jan van Bochaute en Max. Reynacx in Stadsarchief Gent, reeks 98 nr. 7). Links de mede door de Rietgracht omwalde Meierij nog binnen de vrijheid van Gent. Rechts aan de wegsplitsing en buiten de Rietgracht: het kleine oude centrum van Ledeberg met de Sint - Danneelskapel aan de wegsplitsing.

Afb. 4. De Maaltebeek die in Sint-Denijs-Westrem als Rietgracht - grensgracht fungeert aan de Poolse Winglaan. In de achtergrond de Kortrijksesteenweg. De kliniek Maria Middelaes ligt links daarvan op historisch Gents grondgebied (foto 2012).

Afb. 5. De Schoonmeersbeek dicht bij de Sint-Denijslaan op weg naar herstel (foto 2013, met dank aan Mw. Norris van den Bogaerde). Net als de Maaltebeek vervulde deze waterloop tussen Gent en Sint-Denijs-Westrem de functie van grensgracht.

(vermoedelijk ook een oude Leie arm, nu rechtgetrokken) de grens tussen de Hoosmolen en de Driepikkelstraat bij de Brugsesteenweg.

Vanaf dat punt werd de gracht opnieuw Rietgracht genoemd (afb. 6). Hij lag ongeveer op het tracé van de huidige Grensstraat, grens (inderdaad!) tussen Gent 9000 en Mariakerke 9030 (afb. 7). Voorbij het eindpunt van de Maisstraat en de spoorwegovergang bij de Hamerlandstraat, nam de Lieve (vermoedelijk in dit gedeelte zelf ook een Leiearm) de rol van grens over. Die liep vandaar in noordelijke richting tot bijna aan de Driemasterstraat, zijstraat van de Kapiteinstraat (afb. 8). Op die plek boog de grens af naar het oosten via een grachtverbinding van de Lieve met de overzijde van de huidige Voorhaven, waar de grens van het Vrije op het tracé van de Kabelsteeg tussen de Meulestedekaai en de Meulestedesteenweg (afb. 9) te situeren is.

Daar duikt de naam Rietgracht opnieuw op als grens van Gent met Oostakker en Sint-Amandsberg (afb. 10). Over de oostelijke grens van het Gentse Vrije vanaf Meulestede tot aan bij de Nederschelde, waar deze uiterst beknopte beschrijving van de grens startte, werd een meer uitgebreide bijdrage gepubliceerd in het Jaarboek 2012 van de Oost - Oudburg (3).

Watergrens omheen (bijna!) geheel Gent

Dat de hierboven beschreven grens omheen bijna het gehele Gentse grondgebied kon gevormd worden door waterlopen met elkaar te verbinden, is te verklaren door de unieke hydrografische locatie van Gent op de Zandberg en de aansluitende Blandijnheuveel, middenin de Vlaamse Vallei (4). Slechts over één enkele, al bij al vrij korte strook werd de grens gevormd door een droge gracht. Dat was op de dekzandrug van de Sint-Baafskouter tussen de Spitaalpoort (aan de Antwerpsesteenweg) en de Dendermondsepoort. De Engelbert van Arenbergstraat (afb. 11) vormt nog steeds grotendeels de grens tussen de postzones 9000 en 9040. Het valt wel niet mee vandaag in die straat de 'Rietgracht' te herkennen. Die grens werd dan ook nooit Rietgracht genoemd, maar wel Sint-Baafsvest en later Oude Vest of Oude Gevulde Vest.

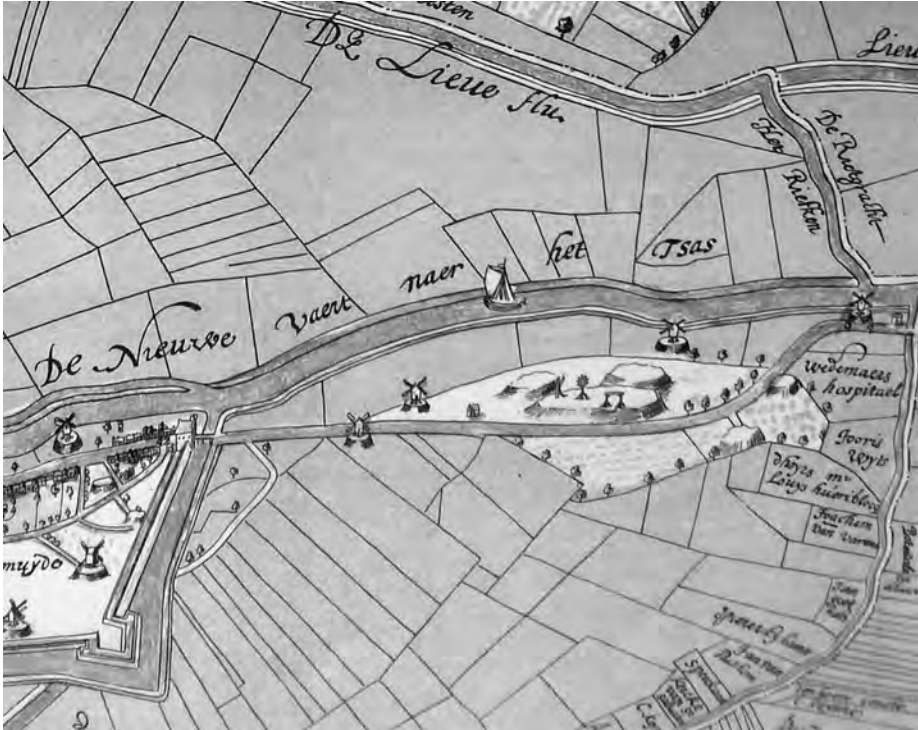
In nog een tweede zone, in het tussenstroomgebied (interfluvium) van Boven-schelde en Leie was een watergrens niet evident om te verwezenlijken. Daar moet men zich ook niet al te veel voorstellen van de Rietgracht, die er trouwens eveneens andere namen toebedeeld kreeg (zie hierboven). Via een zorgvuldig afgesteld systeem van waterschotten (afb. 12) slaagde men er met veel moeite in de grensgracht in die kilometerlange zone te voorzien van wat water (5). Hoewel er vermoedelijk zoveel mogelijk gebruik gemaakt werd van enkele natuurlijke beken, kon een doorlopende watergrens onmogelijk verwezenlijkt worden zonder de aanleg van grachten. De naam Leebeek 'geleed', lede'

Afb. 6. Gedeelte van de Rietgracht tussen de Driepikkelstraat en de Brugsesteenweg, de kaarsrechte Brugsevaart 'dwarsend' (detail van de schilderskaart van Jacques Hoorenbault uit 1619, nagetekend door Armand Heins (verzameling DSMG).

Afb. 7. Gedeelte van de Rietgracht in het Wondelgemse in 1619. De grensgracht, nu de Grensstraat, is herkenbaar doordat de 'aangelanden', de eigenaars van de grensperceeltjes, aangeduid staan. Onderaan de Lieve. Bemerkt dat de verdwenen middeleeuwse kerk van Wondelgem binnen de Vrijheid van Gent stond. Dat is bij de watertoren aan de Maïsstraat. Ook de naam Wondelghem staat op die plek aangegeven. Voor de herkomst van dit kaartdetail: zie afb. 2.

Afb. 8. De Lieve neemt de rol van grens over in de Wondelgem Meerssen. De grensfunctie is aangeduid met een punt – streeplijn . Links het ‘hoornwerk’ van de Muidevesten. Uiterst rechts: de verbinding van de Lieve in oostelijke richting via de Rietgracht, alias het ‘Rietken’.

Aan de andere zijde van de Sassevaart vervolgt de Rietgracht zijn weg als grens met Oostakker. Voor de herkomst van dit kaartdetail uit 1619 zie afb. 2.

verraadt een geleide of gegraven beek. In het noorden van de provincie zijn er daarvan meerdere voorbeelden te vinden, zoals de Westlede in Lochristi.

Betwiste zones

Een heel belangrijke complicatie van de studie van de Gentse grenzen vormen de aspiraties van de Gentse stadsbestuurders die aan het einde van de jaren 1500 en in de daarop volgende eeuw kaarten lieten maken die de grenzen van hun bestuursmacht, het schependom, schijnbaar zorgvuldig aangaven (6). In het oosten wilden ze hun macht uitbreiden voorbij Slotenkouter tot in de Roosbroeken, en voorbij de Heirnismeerssen bij Eenbeekende in Destelbergen. Maar dat konden de schepenen echter nooit waarmaken. Tal van gegevens uit de rechtspraak bewijzen dat (7).

Ook in het noordwesten van de stad gebeurde iets dergelijks in dezelfde periode. Gent probeerde vruchteloos de Assels en de Bourgoyen juridisch in te lijven (8). En hier is de verwarring compleet. De naam Ryt, Gryt-, Vryt- of Rietgracht werd ook gegeven aan grenswaterlopen tussen andere gemeenten. Met name de huidige Gentse officiële straatnaam Rietgracht, dicht bij het sportcomplex Bourgoyen, de Driepikkelstraat en de Brugsesteenweg, lag niet op de grens tussen Gent en Mariakerke, maar tussen Mariakerke en Drongen. Ook meer noordwestelijk vormen de waterlopen tussen de Valkenhuisweg en Mariakerke, die op bepaalde kaarten aangeduid staan als Vrytgracht, Grietgracht of Rietgracht, de grens tussen Mariakerke en Drongen (afb. 13, 14 en 15). Met de Gentse Rietgracht heeft deze gracht niets te maken.

Vestgrachten foutief als grensgracht of Rietgracht beschouwd

Nog een andere factor die de zaak bemoeilijkt, vormen de late, ‘foutieve’ toekenningen van de naam Rietgracht aan stukjes waterloop die nooit grens van het Vrije of gemeentegrens waren. Foutief ook omdat ze pas na het verdwijnen van de ‘Vrijheid van Gent’ opdoken. In het oosten van Gent werden voor-

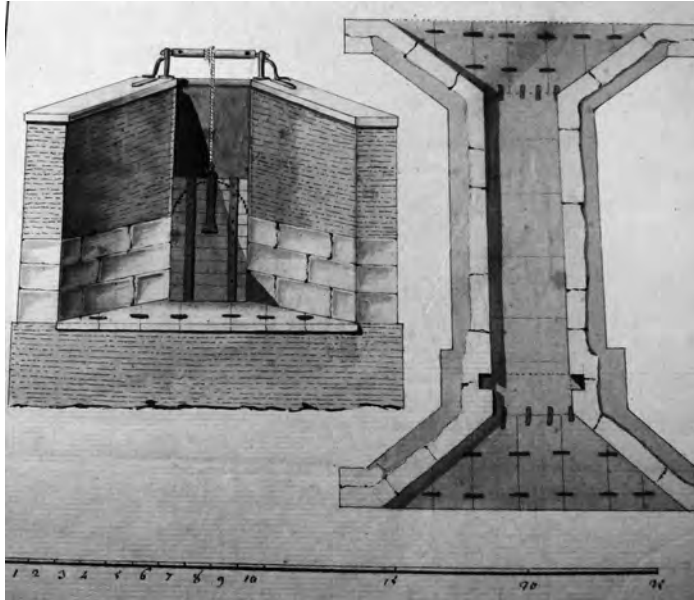
Afb. 9. De Kabelsteeg tussen de Voorhaven (destijds Sassevaart) en de Meulesteedsesteenweg (foto 2009).

Afb. 10. De Rietgracht in Sint-Amandsberg op verlegd tracé bij de Serafijnstraat achter de Halvemaanstraat (foto 2012).

Afb. 11. De Engelbert van Arenbergstraat (foto 2000) tussen Sint-Amandsberg 9040 met de begijnhofmuur (links) en Gent 9000 buiten de Dampoort (rechts). De straat ligt op de vroegere Sint-Baafsvest, later 'Gevulde Oude Vest', droge gracht met functie van grensgracht in die zone.

Afb. 12. Een voorbeeld van de waterpeilregeling in de grensgracht uitmondend in een grote rivier: ontwerptekening uit 1779 (Stadsarchief, reeks 533 nr. 333a) voor een vernieuwde waterschuijf aan de ‘monding’ in de Bovenschelde van een waterloop die in de verklarende tekst getypeerd wordt als zijnde ‘het gesheet van de stad ende de parochie van Swijnaerde’. Actueel ter hoogte van de Nieuwescheldestraat.

Afb. 13. Rietgracht, misleidend aangeduid: historisch gezien hier niet de grens van het Gentse Vrije, maar de grens tussen Drongen en Mariakerke (ongedateerd recent wegenplannetje).

Afb. 14. Wat in afb. 13 ingetekend staat, hier 'in het echt' op een foto uit 2012. Niet de Gentse Rietgracht in de Bourgoyen, maar die van Drongen – Mariakerke bij de oversteek van de J. B. Baudetlaan. Deze leidt van de Valkenhuisweg (vroeger Langen Dam genoemd) naar Mariakerke.

Afb. 15. Officieel straatnaambord Rietgracht (foto 2015): niet de Gentse gracht, maar de grensgracht tussen Mariakerke en Drongen.

Afb. 16. De op deze postkaart aangeduide Rietgracht op het tracé waar nu de Wolterslaan ligt, is niet de historische Rietgracht, maar een verlengde ontwateringsgracht in de Heirnis.

Links de Aannemersstraat (postkaart ca. 1910).

In deze zone vormde de Neerschelde de middeleeuwse grens.

al in de jaren 1800 sommige 16de-eeuwse vestinggrachten rond het Spaans kasteel en in de Heirnis als grensgracht aanzien en Rietgracht genoemd (9). Dit gebeurde vermoedelijk omdat ze vanaf het dempen van de vesten aan het einde van de jaren 1700 tot aan het verdwijnen van de stadstol (octrooien) in 1860 een fysische barrière, een grens vormden voor mogelijke smokkelaars. Nog een andere waterloop, aangelegd om de Heirnismeersen te helpen ontwateren, werd gemeentegrens met Sint-Amandsberg en is actueel in gedempte vorm als Wolterslaan nog steeds grens tussen de postnummers 9040 en 9000 (afb. 16). Met de middeleeuwse Ryt of Rietgracht had dat alles echter niets te maken.

De grenzen van de Vrijheid van Gent zijn vandaag postcodegrenzen

Aan het einde van dit al bij al ingewikkelde verhaal gekomen, kunnen we de lezer een eenvoudig truckje aan de hand doen om de grenzen te herkennen van de middeleeuwse Vrijheid van Gent, de werkelijke historische grenzen van het

Afb. 17. 'Ghescheet tusschen t' vry ende onvrye deser stadt', met weergave van de percelen die tot het Vrije van Gent behoren (detail van de kaarten opgemaakt in 1780 door Carolus en Adriaen Benthuyts in opdracht van de stad. In Stadsarchief, reeks 98 nr. 14). Bovenaan de grens die in de late middeleeuwen de Sint-Baafsvest was. Na de verlegging van de vestengordel in 1577 – 1584 werd dit de 'Gevulde Oude Vest', nu grotendeels Engelbert van Arenbergstraat. Rechts onder: een tip van de zestiende-eeuwse stadsvesten.

grondgebied Gent. We zagen in deel 1 hoe de administratie in de Franse Tijd de nauwkeurig door zeventiende- en achttiende-eeuwse landmeters (afb. 17, zie ook afb. 3) vastgelegde grenzen van de Vrijheid van Gent overnamen om de Commune de Gand vorm te geven (10). Dit grondgebied werd later de Gemeente Gent, in de Hollandse tijd vastgelegd in kadastrale kaarten en allerehande bestuursdocumenten. Ledeberg en Gentbrugge, beiden deels binnen en deels buiten de Rietgracht, werden echter afzonderlijke gemeenten, beiden met postcode 9050. Nog een andere, qua oppervlakte veel kleinere afwijking betreft Meulestede dat in de Franse tijd bij Gent gevoegd werd.

Deze toestand bleef onveranderd tot in 1876, toen de aanleg van het ringspoor in Sint-Amansberg een eerste vergroting van het Gentse grondgebied met 30 ha met zich meebracht. Toen de postnummers in 1969 ingevoerd werden, waren daar al meerdere gebiedsuitbreidingen aan vooraf gegaan, de meeste in

Afb. 18. Streepjeslijn: grenzen van het Gentse Vrije in 1795 bij de omvorming tot gemeentegrens ingetekend op een stadsplan gebaseerd op plaat XI van Dumont, M.E. (1951), *Gent, een stedenaardrijkskundige studie*, deel 2, Atlas. Bewerkt door Herman Rosseau.
De meest zuidelijke zone met de binnen de Rietgrachtgrens gelegen gedeelten van Gentbrugge en Ledeberg is niet weergegeven.

de noordelijke zones zonder veel bewoning waarin zware haven- en spoorinfrastructuur aangelegd werd. De grote gemeentefusie van 1977, nauwelijks acht jaar na de invoering van de postcodes, trok een definitieve streep daaronder. De randgemeenten waaraan alsmear geknabbeld werd door grote broer Gent, werden deelgemeenten of, correcter, deelgebieden. Maar de postcodes bleven.

Ondanks deze gebiedsuitbreidingen bleef het grootste gedeelte van de eeuwenoude grenzen van Gent onveranderd. Je herkent de grens als je op zoek gaat naar de plekken waar de code 9000 verandert in een ander nummer. Afb. 18 geeft er een globaal idee van. Maar denk aan Ledeberg - Gentbrugge en de gebiedsuitbreidingen vanaf 1876 ten nadele van de huidige deelgemeenten!

En de Lieve?

Hier mogen we tot slot van deze bijdrage een wel heel merkwaardig buitenbeentje niet vergeten: Gent was eigenaar van de Lieve of zoals Boes het omschreef van *den eersten druppel water tot het laatste grassprietje dat op de barmen groeide, van de Walpoort tot aan het Zwin te Damme*. Deze 46 km lange dubbele oeverstrook langs het kanaal, gegraven in de tweede helft van de 13de eeuw liep zelfs doorheen het Brugse Vrije tot bij Damme op enkele km van Brugge. Pas in 1798 werd een deel van de gronden langs het kanaal verkocht. Het resterende gedeelte bleef nog Gents grondgebied tot in 1828, misschien niet toevallig één jaar nadat het zeekanaal Gent - Terneuzen ingevaren was. Dit was goed vergelijkbaar met de huidige Kanaalzone tot vlak bij Zelzate, die Gents grondgebied is (11).

Met dank aan Adrien Brysse, Peter Steurbaut en speciaal ook Herman Rousseau, die de basiskaart voor afb. 18 vond in zijn kaartenverzameling in DSMG en voor publicatie bewerkte.

Noten

- 1 De stadsverdediging strekte vanaf de jaren 1320 tot aan de Vijfwindgaten, waar nu nog de Hooietoren als enige bovengrondse rest van de middeleeuwse stadsverdediging te zien is (vroegste vermelding 1323). Om dit jammerlijk verwaarloosd stukje Gentse historie te zien moet wel enige moeite doen en een wandelingetje maken over het mooie paadje dat Achtervisserij heet. Al in 1348 werd een nieuwe, bredere verdedigingsgordel uitgebouwd met de Keizerpoort (toen nog Sint-Clarapoort).
- 2 Meer precies te lokaliseren bij de verbreding van het Kanaal van Zwijnaarde bij de Nieuwescheldestraat in de zone Nederzwijsnaarde (Charles, L., Laleman, M.C., Lievois, D., Steurbaut, P., 2008, *Van walsites en Speelhoven. Het Vrije van Gent bij Jacques Hoorenbault, 1619*, Gent, De Zwarte Doos, kaarten 14 - VI). Enkele resten van de vroege-

- re hydrografische situatie zijn in die sterk omgevormde buurt nog herkenbaar.
- 3 Devriese, L. (2012), Rietgracht; grens van het Gentse Vrije. Sint-Amansberg als voorbeeld. In: *Jaarboek Oost – Oudburg*, jg. 49, p. 149-188.
 - 4 Gelaude, F. (2010) Waterbeheer in een middeleeuwse grootstad: stuwen en dammen te Gent (12- 14de eeuw). *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*, p. 33-53; Gelaude, F., Devriese, L., (2008) De Vlaamse vallei en haar rivieren. In: *Jaarboek Oost-Oudburg*, jg. 45, p. 249-253; Gelaude, F. (2010), Rivierduinen en dekzanden. *Erfgoedmemo* 44, GVSa Gent.
 - 5 Zo noteerde landmeter Pieter de Buck in een verslag over de toestand van de Gentse waterlopen in 1570: *een halve tot één voet water* (15 tot 30 cm.) *uter Schelden by Ottersem ende stroomende naer Maelte ende vandaer naer de Leie* (Stadsarchief Gent, reeks 93, nr. 40, f. 120).
 - 6 Charles, L. e.a. (2008), p. 9-44.
 - 7 De juridische aspecten in Bertin, D. (1907), *Les coutûmes de la Seigneurie Saint-Bavon-lez-Gand*, Inleiding en hoofdstukken III en IV, p. LVI – CXVI. Brussel. Met transcriptie van een lange beschrijving uit 1586 refererend naar de kaart in 1571 opgemaakt door Franchois Hoorenbault (kaart nr. 278 of 280 en 281 in het Rijksarchief Gent). Latere minder gedetailleerde kaarten van de Gentse jurisdictie, met name deze van H. Hondius in Sanderus' *Flandria illustrata en de Atlas major* van Blaeu, zijn voor wat deze zone betreft, daarop gebaseerd.
 - 8 Kaarten werden opgemaakt met klaarblijkelijk uitsluitend de bedoeling de Gentse claims te staven. Zo betaalde Gent in 1590-1591 eerst meester Jan de Buck, 'geswoirne lantmeters' voor het meten gedurende 13 dagen van het 'quaertier van Bourgoijen wesende de uiterste limiten vande vorsejde bevrijtgracht' en vervolgens de meesters Jan en Franchois (Frans I) Hoorenbault, 'chaertmaekers' voor het werk dat beiden gedurende 20 dagen presteerden in het 'onderzoucken, meten, ende charteren van de Bevrijtgracht deser stede int gheweste ghenaeamt de Hasselt. (Stadsarchief Gent, reeks 400 nr. 100, f. 355 en 358; kaart uit 1592 in Atlas Goetghebuer, L1/11). In de metingen en kaarten van Jacques Hoorenbault (1619) en in latere bestanden werden deze claims niet weerhouden.
 - 9 De Clercq, L. (2005), Een Gentse waterzooi. De geschiedenis van het dempen en overwelven van de Gentse waterlopen (1866-1914). Casus: het dempen van de Rietgracht. In: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, deel 59, p. 163-188. 'Deze gracht, die men in de 19de eeuw Rietgracht is gaan noemen, ... (komt) overeen met de vestinggrachten ...' (Citaat uit De Herdt, R., Aspecten van de urbanisatie van de Heirniswijk. In: *Van Wei tot Wijk*, Gent, 1988, p. 23). Over de 'Rietgracht' in de Heirnis verder nog De Decker, T., De Rietgracht. Ibidem, p. 105-111 en Devriese, L. (2012), p. 176-177.
 - 10 Opmetingen en kaarten van de landmeters Jan van Bochaute en Maximiliaan Reynacx (1691), Carolus en Adriaen-François Benthuis (1780) en Jan - Frans de Deken (1798) in Stadsarchief Gent, reeks 98, nr. 4, 8, 14 en 16 - 21. Over de vastlegging van de grens met Gent in de Franse Tijd: Maes, D., Een dubbele kijk op de grenzen van Drongen. In: *Jaarboek Dronghine*, 2004, p. 86-108. Dit artikel geeft ook een goed idee van hoe men daarbij te werk ging.
 11. Gelaude F. (2014), De Lieve. *Erfgoedmemo* 70, GVSALM, Gent; Boes J. (1929), De Lieve. De eerste kunstmatige verbinding tussen Gent en de zee. In *Bulletijn der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* jg. 37.